त्रयोदशः पाठः । सरमायाः शीलम् ।

वेदवाङ्मये आगता कथा एषा। पुरा पणयः नाम असुराः देवानां सर्वाः धेनूः स्वदेशमपाहरन्। धेनूनाम् अन्वेषणार्थं सुपर्णः इति देवानां सेवकः गरुडः पणीनां देशं गतः। तत्र पणीनाम् उपहारैः वशः गरुडः धेनूनां विषये न किमपि अकथयत्। तेन स्वामिद्रोहः कृतः। अतः देवैः पुनः सरमा नाम शुनी प्रेषिता। निर्भयतया सुदूरं मार्गम् अतिक्रम्य, रसानदीम् उत्तीर्य सा पणीनां देशं प्राप्ता। पणिभिः कृतम् आतिथ्यं तया न स्वीकृतम्। प्रतिनिवृत्त्य देवेभ्यः सर्वं वृत्तान्तम् अकथयत्। तस्याः स्वामिभक्त्या प्रसन्नेन इन्द्रेण, तस्यै वरः प्रदत्तः गरुडाय च शापः। स्वामिभक्तेः कर्तव्यपालनस्य गौरवकथा नाम इदं पोवाडागीतम्।

पोवाडा इति प्रसिद्धः महाराष्ट्रीयः लोककलाप्रकारः। वीररसप्रधानम् इदं पोवाडागीतं रचितम् अस्ति **पण्डित-प्रभाकर-भातखण्डे** इति आधुनिक-संस्कृतलेखकवर्येण।

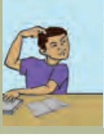

- प्राणिनां चातुर्यकथाः काः ?
- कस्मिन् चित्रपटे कस्यां कथायां वा प्राणिना कृतं साहाय्यं वर्णितम् अस्ति ?

शाहिरः - सभायां देवराज इन्द्रः
चिन्तयति कः प्रेषितव्यः।
किङ्करो नैकोऽपि दृष्टः
यो भवेत् सदा स्वामिनिष्ठः।।

गायकवृन्दः - तदा ?

शाहिरः - सेवायां तत्परा, देवगणप्रिया,
नियुक्ता गोधनप्राप्त्यर्थम्।
मघवता आज्ञप्ता सरमा,
प्रस्थिता देवशुनी सरमा हे जी जी जी जी ।।

गायकवृन्दः - प्रस्थिता देवशुनी सरमा हे जी जी जी जी जी

शाहिरः - तदा मार्गे दृष्टा, तटरुहतरूत्पाटिनी रसा
जलौघसमृद्ध्या पृथुलरभसा याति सरसा।।
रसां दृष्ट्वा सरमया चिन्तितम् -

सरमा - अवश्यं गच्छेयं नदी यदि भवेत् अद्य सुसहा।
अतस्त्वां याचेऽहं विनयवचसा नम्रशिरसा।।
रसे, कुरु कृपाम्।
जलं तवेदम्। महागभीरम्।
कुरुष्व गाधम्। येन तरेयम्।
परं च तीरम्। अहं व्रजेयम्।

शाहिर: –   स्वामिन: शोभनकार्यार्थम्,
आर्यगणमङ्गलकार्यार्थम्।

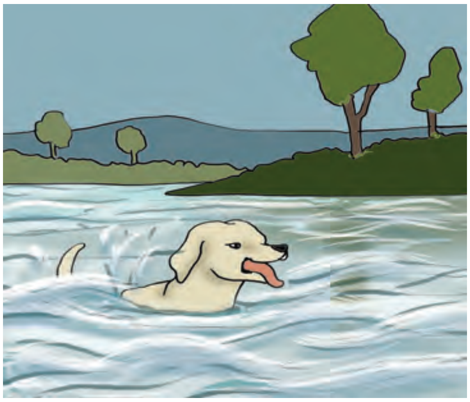

गायकवृन्द: – आर्यगणमङ्गलकार्यार्थम्। हे जी जी जी जी।।

रसा उवाच – अहं च श्रेष्ठा, त्वं तु क्षुद्रा
न हि त्वदर्थं, जलप्रवाहम्।
करोमि अल्पम्, अपसर अपसर।।

शाहिर: – श्रुत्वा तद् वाक्यं सरमया गर्जितम्।

सरमा – पश्य मे सामर्थ्यं, कार्यनिष्ठासामर्थ्यम्

शाहिर: – इति उक्त्वा सा जले अपतत् –
सा गता परं तीरम्। रसा सा अधोमुखी भूता। लज्जया
म्लानमुखी जाता। क्षुद्रया कथं पराभूता। पश्यति क्षुद्रशुनीं सरमाम्।

गायकवृन्द:– पश्यति क्षुद्रशुनीं सरमाम्। हे जी जी जी जी जी।।

शाहिर: – एवं सरमा परतीरं प्राप्ता।
इत: पश्यति, तत: पश्यति
वलं पृच्छति, पणीन् पृच्छति।।
वनं गच्छति, गुहां प्रविशति।
गुहायां पणिभिर्यद् रुद्धं प्रभो: गोधनसर्वस्वम्।
समाप्तमन्वेषणकार्यं, समाप्तमन्वेषणकार्यम्।।

गायकवृन्द: – प्रमुदिता इन्द्रशुनी सरमा हे जी जी जी जी।।

शाहिर: – सरमया धेनव: अन्विष्टा:। एतां वार्ताम् इन्द्रं वक्तुं प्रस्थिता सा। परं वलै: सा अवरोधिता।

वला:– हे सरमे, हे सरमे, दुग्धं पिबतु, दधि खादतु।
घृतं पिबतु, अत्र तिष्ठतु
गोधनस्य भागं तुभ्यं दद्म:।।

सरमा – सेविका नाहं लोभस्य, सेविका नाहं मोहस्य।
सेविका स्वामिन: इन्द्रस्य।

गायकवृन्द: – सेविका स्वामिन: इन्द्रस्य। हे जी जी जी जी जी।

शाहिर: – अन्ते पणिभि: सरमा निन्दिता।

वला: – एषा सरमा जारु खादति।
एषा सरमा जारु खादति।

शाहिर: – सरमया किञ्चित् तन्न श्रुतम्। अपिहितं दीर्घं कर्णद्वयम्। 'वृत्तान्तं वक्तुं गमनमारभे।'
प्रस्थिता सत्यप्रिया सरमा।

गायकवृन्द: – प्रस्थिता देवशुनी सरमा। हे जी जी जी जी जी।।

(शब्दार्था: – गाधम् = अगभीरम्, पृथुलरभसा = अतीव वेगेन, वलम् = पणीनाम् अपरं नाम, जारु = क्षुद्रान्नम्, मघवान् = इन्द्र:)

भाषाभ्यास:

माध्यमभाषया उत्तरत।

(१) सरमाया: कर्तव्यपालने के विघ्ना: अभवन्?

(२) सरमा कर्तव्यपालने विघ्नान् कथं तरति?

(३) पणय: सरमाया: निन्दां कदा अकुर्वन्?

(४) पणय: सरमां किमर्थं निन्दन्ति?

लेखनकौशलम्–३

मञ्जूषातः शब्दान् योजयित्वा संवादं पूरयत।

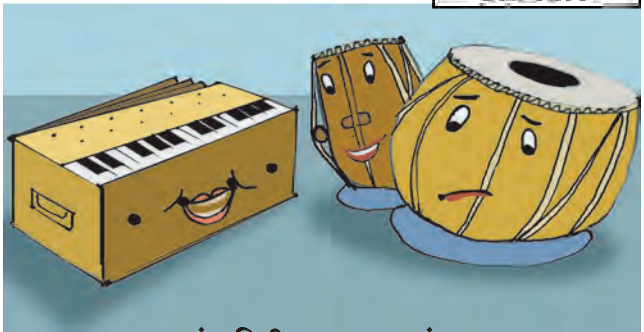

संवादिनी–तालवाद्यसंवादः।

संवादिनी – ______, अपि अद्य ग्लानः असि ?

तालवाद्यम् – अयि, अद्य ______ संस्कृतदिनस्य कार्यक्रमः अभवत्। तत्र ______ गीतगायनसमये बहु ताडितः वादितः च अस्मि।

संवादिनी – आम्। अहमपि तत्र ______ । बालैः सह स्वरतालयुक्ता अहमपि अगायम्।

तालवाद्यम् – परन्तु त्वं न ग्लाना असि। ______ तव वदनम् उल्लसति।

संवादिनी – मित्र, त्वां ______ ताडयन्ति अतः त्वं ग्लानः भवसि मां तु अतीव ______ वादयन्ति अतः अहं मधुरं गायामि। इदं मम ______ रहस्यम्।

मञ्जूषा – (हास्ययुक्तं, हास्यस्य, सुहृद्, वादकाः, अभवम् , कोमलतया, बालानां, शालायां)

मञ्जूषातः शब्दान् योजयित्वा निबन्धं पूरयत।

सङ्गणकः – इदानींतने काले सङ्गणकः भोजनम् इव ______। सङ्गणकस्य साहाय्येन बहूनि ______ सुकराणि जातानि। गणनकार्यं भवतु वा ______ अन्वेषणं, सः तूर्णमेव कार्यं करोति। अधुना तस्य भ्रमणभाषः, टॅबयन्त्रम्, अङ्कसङ्गणकः ______रूपाणि प्रचलितानि। यदि आन्तर्जालसुविधा विद्युदुपलब्धिः वा न स्तः तर्हि ______ कार्यं न भवति। तदा ______ असहायः भवति। तस्य अत्यधिकोपयोगेन आरोग्यविषयकाः ______प्रादुर्भवन्ति। किन्तु तस्य ______ साहाय्येन अस्माकं प्रगतिः एव। (आन्तर्जाले, मनुष्यः, आवश्यकः, कार्याणि, एतानि, सुयोग्येन, समस्याः, सङ्गणकस्य)

पठत अवगच्छत ! **विश्वं विसर्गस्य।**

- शिवोऽहं शिवोऽहं शिवस्वरूपोऽहम्।
कोऽहं कोऽहं कोऽहं सोऽहं सोऽहं सोऽहम्।

शिवः अहम्
शिवस्वरूपः अहम्।
कः अहम् सः अहम्
} **अवग्रहसहितः ओकाररूपः विसर्गः**

- एरण्डोऽपि तरुस्तावत् मशकोऽपि विहंगमः।
खद्योतोऽपि किल ज्योतिः वयं न कवयः कथम्।।

एरण्डः अपि।
मशकः अपि।
खद्योतः अपि।
} **अवग्रहसहितः ओकाररूपः विसर्गः।**

कवयः कथम्। } **अविकारी विसर्गः**

तरुः + तावत्। } **स्‌रूपः विसर्गः**

भाषासूत्रम् – ३

(अ) व्यञ्जनान्तनामानि

अस्माभिः स्वरान्तनामानि पठितानि। अधुना व्यञ्जनान्तनामानि द्रष्टव्यानि। अत्र अन्तिमं व्यञ्जनं किम्?

१. सुमनस् – स् २. अप्सरस् – स् ३. विद्वस् – स् ४. दिश् – श् ५. प्रावृष् – ष् ६. वणिज् – ज्
७. वाच् – च् ८. भूभृत् – त् ९. राजन् – न् १०. गिर् – र् ११. वीरुध् – ध् १२. सुहृद् – द्

व्यञ्जनान्तम्	पुं.	स्त्री.	नपुं.	व्यञ्जनान्तम्	पुं.	स्त्री.	नपुं.
तकारान्तम्	मरुत्	सरित्	जगत्	सकारान्तम्	चन्द्रमस्	अप्सरस्	पयस्

मरुत् 'त'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम। **सरित् 'त'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मरुत्	मरुतौ	मरुतः	प्रथमा	सरित्	सरितौ	सरितः
मरुतम्	मरुतौ	मरुतः	द्वितीया	सरितम्	सरितौ	सरितः
मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः	तृतीया	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः	चतुर्थी	सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः	पञ्चमी	सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
मरुतः	मरुतोः	मरुताम्	षष्ठी	सरितः	सरितोः	सरिताम्
मरुति	मरुतोः	मरुत्सु	सप्तमी	सरिति	सरितोः	सरित्सु
हे मरुत्/द्	हे मरुतौ	हे मरुतः	सम्बोधनम्	हे सरित्-द्	हे सरितौ	हे सरितः
मरुत् इव अन्ये शब्दाः – भूभृत्, महीभृत्, क्ष्माभृत्, दिनकृत्, विश्वजित्, इन्द्रजित् इ.।				सरित् इव अन्ये शब्दाः – तडित्, योषित्, विद्युत् इत्यादयः।		

सुहृद् (पुं) सम्पद् (स्त्री) वीरुध् (स्त्री) इत्यादीनि द/ध कारान्तशब्दरूपाणि अपि मरुत्/सरित् इव।

जगत् 'त'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम। **चन्द्रमस् 'स'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
जगत्	जगती	जगन्ति	प्रथमा	चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
जगत्	जगती	जगन्ति	द्वितीया	चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः	तृतीया	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः
जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	चतुर्थी	चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	पञ्चमी	चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
जगतः	जगतोः	जगताम्	षष्ठी	चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्
जगति	जगतोः	जगत्सु	सप्तमी	चन्द्रमसि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमःसु, चन्द्रमस्सु
हे जगत्	हे जगती	हे जगन्ति	सम्बोधनम्	हे चन्द्रमः	हे चन्द्रमसौ	हे चन्द्रमसः
जगत् इव अन्यः शब्दः – वियत्				चन्द्रमस् इव अन्ये शब्दाः – दुर्वासस्, वेधस्, वनौकस्, दिवौकस्, नचिकेतस्, वाजश्रवस् इत्यादयः।		

अप्सरस् 'स'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम। पयस् 'स'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अप्सरा:	अप्सरसौ	अप्सरस:	प्रथमा	पय:	पयसी	पयांसि
अप्सरसम्	अप्सरसौ	अप्सरस:	द्वितीया	पय:	पयसी	पयांसि
अप्सरसा	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभि:	तृतीया	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभि:
अप्सरसे	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभ्य:	चतुर्थी	पयसे	पयोभ्याम्	पयोभ्य:
अप्सरस:	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभ्य:	पञ्चमी	पयस:	पयोभ्याम्	पयोभ्य:
अप्सरस:	अप्सरसो:	अप्सरसाम्	षष्ठी	पयस:	पयसो:	पयसाम्
अप्सरसि	अप्सरसो:	अप्सरस्सु	सप्तमी	पयसि	पयसो:	पय:सु,पयस्सु
हे अप्सर:	हे अप्सरसौ	हे अप्सरस:	सम्बोधनम्	हे पय:	हे पयसी	हे पयांसि
अप्सरस् इव अन्य: शब्द: - उषस्।				पयस् इव अन्ये शब्दा: - तपस्, अम्भस्, तेजस्, ओजस्, नभस्, यशस्, स्रोतस्, तमस्, मनस्, वयस्, वासस्, सरस्, नमस्, चेतस्।		

जिज्ञासापत्रम्

१. उचितलिङ्गानुसारं पृथक्कुरुत।

पुं.	स्त्री.	नपुं.
---	---	---

(योषित्, भूभृत्, दिनकृत्, विद्युत्, वियत्, क्ष्माभृत्, तडित्)

२. तालिकां पूरयत।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
--	--	जगन्ति	प्रथमा
अप्सरसा	--	--	तृतीया
--	--	मरुत्सु	सप्तमी
--	भूभृतो:	--	षष्ठी
सरित:	--	--	पञ्चमी
--	तेजसी	--	द्वितीया
--	--	उषस्सु	सप्तमी

३. योग्यं रूपं लिखत।

१. राजा नाम ----- (क्ष्माभृत्)।

२. ----- (सरित्) जलं शीतलम्।

३. आयुर्वेद: ----- (जगत्) विख्यात:।

४. वर्षाकाले ------ (वियत्) तडित् प्रकाशते।

५.--- (मरुत्) साहाय्येन --- (विद्युत्) निर्मीयते।

४. महत् इति तकारान्तं विशेषणं पठित्वा तालिकां पूरयत।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
महान् नृप:	महान्तौ नृपौ	महान्त: नृपा:	महान् गुरु:	महान्तौ ---	महान्त: ---
महान् कवि:	महान्तौ कवी	महान्त: कवय:	महान् ---	महान्तौ ऋषी	महान्त: ---
महती शिला	महत्यौ शिले	महत्य: शिला:	महती ---	महत्यौ ---	महत्य: नार्य:
महती नदी	महत्यौ नद्यौ	महत्य: नद्य:	महती धेनु:	महत्यौ ---	महत्य: ---
महत् नगरम्	महती नगरे	महान्ति नगराणि	महत् ---	महती विश्वे	महान्ति ---
महत् वस्तु	महती वस्तुनी	महान्ति वस्तूनि	महत् सर:	महती ---	महान्ति ---

५. उचितलिङ्गानुसारं पृथक्कुरुत।

पुं.	स्त्री.	नपुं.

दुर्वासस्, उषस्, तपस्, अम्भस्, तेजस्, ओजस्, नभस्, यशस्, स्रोतस्, वेधस्, वयस्, वासस्, पयस्, चेतस्, मनस्।

६. योग्यं रूपं लिखत।

ऋषीणां ----- (तेजस्) दिव्यम्। ----- (तपस्) ते सामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति। ----- (नभस्) इव अमर्यादिता तेषां दृष्टिः। केचन ऋषयः ----- (वयस्) वृद्धाः, अपि च केचन ----- (तपस्) वृद्धाः। तेषां ----- (चेतस्) कुसुमात् अपि मृदूनि। तेषां सामर्थ्यस्य ----- (स्रोतस्) अस्ति तेषां तपश्चर्या। ते विमलानि ----- (वासस्) परिधारयन्ति। ----- (प्रत्युषस्) सत्वरम् उत्थाय ते ----- (तपस्) आचरन्ति। धन्यास्ते ऋषयः।

(आ) सर्वनामानि।

'सर्व' पुंलिङ्गं सर्वनाम। / **'सर्व' स्त्रीलिङ्गं सर्वनाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सर्वः	सर्वौ	सर्वे	प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पञ्चमी	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	षष्ठी	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु
हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वे	सम्बोधनम्	हे सर्वे	हे सर्वे	हे सर्वाः

'सर्व' नपुंसकलिङ्गं सर्वनाम।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	प्रथमा
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	द्वितीया
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृतीया
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	चतुर्थी
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पञ्चमी
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	षष्ठी
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	सप्तमी
हे सर्व	हे सर्वे	हे सर्वाणि	सम्बोधनम्

'अन्य' 'पर' च इति सर्वनामद्वयं 'सर्व'शब्दः इव भवति। 'अन्य' सर्वनामपदस्य नपुंसकलिङ्गे तु प्रथमायां द्वितीयायां सम्बोधने च अन्यत्/अन्यद् अन्ये अन्यानि एवं रूपाणि भवन्ति।

(इ) धातूनां द्वितीयः समूहः ।

एतानि उदाहरणानि पठत ।

बालकः संस्कृतं पठति / **अधीते** ।

सौरभः आम्रं खादति / **अश्नाति** ।

सरस्वती मां रक्षतु/**पातु** ।

माता जलं यच्छति / **ददाति** ।

श्यामः वयस्यं वदति / **ब्रूते** ।

वृद्धः गीतम् आकर्णयति/**शृणोति ।**

अत्र वाक्येषु क्रियापदद्वयं पश्यत । तयोः अर्थः समानः किन्तु गणौ भिन्नौ । तस्मात् विकरणे अपि भिन्ने ।

खादति = खाद् + अ + ति (खाद् १ प. प.)

अश्नाति = अश् + ना + ति (अश् ९ प. प.)

पठति	पठ् (१ प. प.)	अधीते	अधि + इ (२ आ. प.)
रक्षतु	रक्ष् (१ प. प.)	पातु	पा (२ प. प.)
यच्छति	दा-यच्छ् (१ प. प.)	ददाति	दा (३ उ. प.)
वदति	वद् (१ प. प.)	ब्रूते	ब्रू (२ उ. प.)
आकर्णयति	आ + कर्ण् (१० उ. प.)	शृणोति	श्रु-शृ (५ प. प.)

अष्टमीकक्षायाम् अस्माभिः १, ४, ६, १० इत्येषां गणानां रूपपरिचयः दृष्टः । तेषां विकरणानि अ, य, अ, अय इति एतानि अकारान्तानि । धातूनां द्वितीयसमूहे २, ३, ५, ७, ८, ९ गणाः सन्ति । तेषु केषाञ्चित् नित्य-प्रयुक्तानां धातुरूपाणाम् अध्ययनम् अत्र करणीयम् अस्ति ।

धातूनां प्रथमः समूहः				**धातूनां द्वितीयः समूहः**			
धातुः	गणः	विकरणम्	उदाहरणम्	धातुः	गणः	विकरणम्	उदाहरणम्
पठ्	१	अ	पठति	अस्	२	-	अस्ति
नृत्	४	य	नृत्यति	दा	३	द्वित्वरूपम्	ददाति
लिख्	६	अ	लिखति	शक्	५	नु	शक्नोति
कथ्	१०	अय	कथयति	भुज्	७	न	भुनक्ति
				कृ	८	उ	करोति
				ज्ञा	९	ना	जानाति

प्रत्ययाः

लट्लकारः

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ति	तः	अन्ति	प्रथमः	ते	आते	अते
सि	थः	थ	मध्यमः	से	आथे	ध्वे
मि	वः	मः	उत्तमः	ए	वहे	महे

लङ्लकारः

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
त्	ताम्	अन्	प्रथमः	त	आताम्	अत
:	तम्	त	मध्यमः	थाः	आथाम्	ध्वम्
अम्	व	म	उत्तमः	इ	वहि	महि

लोट्लकारः

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
तु	ताम्	अन्तु	प्रथमः	ताम्	आताम्	अताम्
हि	तम्	त	मध्यमः	स्व	आथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	उत्तमः	ऐ	आवहै	आमहै

विधिलिङ्लकारः

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
यात्	याताम्	युः	प्रथमः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
याः	यातम्	यात	मध्यमः	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
याम्	याव	याम	उत्तमः	ईय	ईवहि	ईवहि

अस् (२ प.प.)

लट्लकारः				लङ्लकारः		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अस्ति	स्तः	सन्ति	प्रथमः	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
असि	स्थः	स्थ	मध्यमः	आसीः	आस्तम्	आस्त
अस्मि	स्वः	स्मः	उत्तमः	आसम्	आस्व	आस्म

लोट्लकारः				विधिलिङ्लकारः		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अस्तु	स्ताम्	सन्तु	प्रथमः	स्यात्	स्याताम्	स्युः
एधि	स्तम्	स्त	मध्यमः	स्याः	स्यातम्	स्यात
असानि	असाव	असाम	उत्तमः	स्याम्	स्याव	स्याम

कृ (८ उ.प.)

परस्मैपदम् — **लट्लकार:** — आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
करोति	कुरुत:	कुर्वन्ति	प्रथम:	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
करोषि	कुरुथ:	कुरुथ	मध्यम:	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
करोमि	कुर्व:	कुर्म:	उत्तम:	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

परस्मैपदम् — **लङ्लकार:** — आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	प्रथम:	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
अकरो:	अकुरुतम्	अकुरुत	मध्यम:	अकुरुथा:	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	उत्तम:	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

परस्मैपदम् — **लोट्लकार:** — आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	प्रथम:	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
कुरु	कुरुतम्	कुरुत	मध्यम:	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
करवाणि	करवाव	करवाम	उत्तम:	करवै	करवावहै	करवामहै

परस्मैपदम् — **विधिलिङ्लकार:** — आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्यु:	प्रथम:	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
कुर्या:	कुर्यातम्	कुर्यात	मध्यम:	कुर्वीथा:	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम	उत्तम:	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

शक् (५ प.प.)

लट्लकार: — **लङ्लकार:**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शक्नोति	शक्नुत:	शक्नुवन्ति	प्रथम:	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
शक्नोषि	शक्नुथ:	शक्नुथ	मध्यम:	अशक्नो:	अशक्नुतम्	अशक्नुत
शक्नोमि	शक्नुव:	शक्नुम:	उत्तम:	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम

लोट्लकार: — **विधिलिङ्लकार:**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु	प्रथम:	शक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयु:
शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत	मध्यम:	शक्नुया:	शक्नुयातम्	शक्नुयात
शक्नवानि	शक्नवाव	शक्नवाम	उत्तम:	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम

लट्लकार: **श्रु (शृ) (५ प.प.)** **लङ्लकार:**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शृणोति	शृणुत:	शृण्वन्ति	प्रथम:	अशृणोत्	अशृणुताम्	अशृण्वन्
शृणोषि	शृणुथ:	शृणुथ	मध्यम:	अशृणो:	अशृणुतम्	अशृणुत
शृणोमि	शृणुव:/शृण्व:	शृणुम:/शृण्म:	उत्तम:	अशृणवम्	अशृणुव/अशृण्व	अशृणुम/अशृण्म

लोट्लकार: **विधिलिङ्लकार:**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शृणोतु	शृणुताम्	शृण्वन्तु	प्रथम:	शृणुयात्	शृणुयाताम्	शृणुयु:
शृणु	शृणुतम्	शृणुत	मध्यम:	शृणुया:	शृणुयातम्	शृणुयात
शृणवानि	शृणवाव	शृणवाम	उत्तम:	शृणुयाम्	शृणुयाव	शृणुयाम

जिज्ञासापत्रम्

योग्यं पर्यायं चित्वा लिखत।

१. छात्रा: यश: ________। (प्राप्नोतु, प्राप्नुवन्तु)
२. अहं बाल: ________। (अस्मि, स्म:)
३. सा पाकं ________। (कुरुते, कुर्वते)
४. स: गातुं ________। (शक्नोमि, शक्नोति)
५. आचार्य: पाठशालाम् _______।(अयात्, अयु:)
६. त्वं संस्कृतेन सम्भाषणं _______। (कुरु, करोतु)
७. अपि अहं प्रवेशं _______ ? (करवावहै, करवै)
८. मालाकार: पुष्पाणि _______। (चिनोति, चिन्वन्ति)
९. शूर: पराक्रमेण विजयं प्राप्तुं ________। (शक्नोति, शक्नुवन्ति)

(ई) कर्तृवाच्यं कर्मवाच्यं च।

क्रियापदद्वयम्

कर्तृवाच्यम् (कर्तरि) | कर्मवाच्यम् (कर्मणि)

(**कर्ता** प्रधान:) | (**कर्म** प्रधानम्)

प्रधानत्वात् कर्तृपदस्य **प्रथमा** | प्रधानत्वात् कर्मपदस्य **प्रथमा**

यथा – **बालक:** ग्रन्थं पठति। | बालकेन **ग्रन्थ:** पठ्यते।

क: पठति ? बालक:। | क: पठ्यते ? ग्रन्थ:।

प्रयोग:	कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
कर्तृवाच्य:	प्रथमा विभक्ति:	द्वितीया विभक्ति:	कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारम्
कर्मवाच्य:	तृतीया विभक्ति:	प्रथमा विभक्ति:	कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारम्

कर्मवाच्यानि क्रियापदानि –

१) पा – पायते। (२ प.प.)
ज्ञा – ज्ञायते।
• ध्यै – ध्यायते।
• त्रै – त्रायते।

२) पा – पीयते। (१ प.प.)
मा – मीयते।
दा – दीयते।

३) जि – जीयते।
चि – चीयते।

नी – नीयते।
प्री – प्रीयते।
• गै – गीयते।

४) श्रु – श्रूयते।
स्तु – स्तूयते।

५) कृ – क्रियते।
हृ – ह्रियते।

६) तॄ – तीर्यते।
स्मृ – स्मर्यते।

७) नम् – नम्यते।

यम् – यम्यते।	९) पूज् – पूज्यते।	धृ – धार्यते।	वह् – उह्यते।
गम् – गम्यते।	गण् – गण्यते।	घुष् – घोष्यते।	वप् – उप्यते।
८) लिख् – लिख्यते।	कथ् – कथ्यते।	क्षल् – क्षाल्यते।	वच् – उच्यते।
दृश् – दृश्यते।	रच् – रच्यते।	मन्त्र् – मन्त्र्यते।	ह्वे – हूयते।
खाद् – खाद्यते।	तड् – ताड्यते।	१०) दंश् – दश्यते।	१२) प्रच्छ् – पृच्छ्यते।
पठ् – पठ्यते।	चुर् – चोर्यते।	ग्रन्थ् – ग्रथ्यते।	ग्रह् – गृह्यते।
मुच् – मुच्यते।	वृ – वार्यते।	११) वद् – उद्यते।	ब्रू – उच्यते।

कर्मवाच्यक्रियापदसूत्रम् = मूलधातुः + य + आत्मनेपदीयकालार्थप्रत्ययः।

दृश् – पश्य् (१ प.प.) कर्मवाच्यः लट्लकारः (वर्तमानकालः)

ए. व.	द्विव.	ब. व	पुरुषः	ए. व.	द्विव.	ब. व.
सः/सा/तद्	तौ/ते/ते	ते/ताः/तानि	**प्रथमः**	दृश्यते	दृश्येते	दृश्यन्ते
त्वम्	युवाम्	यूयम्	**मध्यमः**	दृश्यसे	दृश्येथे	दृश्यध्वे
अहम्	आवाम्	वयम्	**उत्तमः**	दृश्ये	दृश्यावहे	दृश्यामहे

पञ्चदश वाक्यानि।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१. रामेण सः दृश्यते।	२. रामेण तौ दृश्येते।	३. रामेण ते दृश्यन्ते।
४. रामेण सा दृश्यते।	५. रामेण ते दृश्येते।	६. रामेण ताः दृश्यन्ते।
७. रामेण तत् दृश्यते।	८. रामेण ते दृश्येते।	९. रामेण तानि दृश्यन्ते।
१०. रामेण त्वं दृश्यसे।	११. रामेण युवां दृश्येथे।	१२. रामेण यूयं दृश्यध्वे।
१३. रामेण अहं दृश्ये।	१४. रामेण आवां दृश्यावहे।	१५. रामेण वयं दृश्यामहे।

'सः दृश्यते' इति वाक्यस्य अर्थः 'सः पश्यति' इति **न**। अपि तु अन्यः कोऽपि तं पश्यति। (रामेण) सः दृश्यते इति अर्थः। अत्र **सः** इति कर्मपदं, न तु कर्तृपदम्।

कर्मवाच्य–रूपाणि अन्यलकारेषु अपि भवन्ति।

जिज्ञासापत्रम्

रिक्तस्थानं पूरयत। प्रयोगपरिचयं च लिखत।

१. _____ नृत्यं क्रियते। (अप्सरस्)
२. सुवर्णा _____ गणयति। (पुष्प)
३. भक्ताः ईश्वरं _____। (पूजयति/पूजयन्ति)
४. _____ चित्रपटः दृश्यते। (अस्मद्)
५. बालकाः फलानि _____। (लभे/लभन्ते)
६. _____ वन्दे मातरम्। (अस्मद्)
७. राधिकया त्वं _____। (आहूयते/आहूयसे)
८. _____ रामायणं रच्यते। (वाल्मीकि)
९. _____ जलं पिबसि। (युष्मद्)
१०. शिक्षकेण वयम् _____। (उपदिश्यन्ते/उपदिश्यामहे)

(उ) तत्पुरुषः

१. विभक्तितत्पुरुषः।

१) खगाः वनं गताः।
२) तृणैः रचितानि तेषां नीडानि।
३) गृहे गृहे काकाय बलिं स्थापयन्ति जनाः।
४) पर्जन्यात् रक्षिताः खगाः आनन्दन्ति।
५) खगानां जीवनं श्रमैः परिपूर्णम्।
६) स्वकार्ये निरताः खगाः ध्येयशीलाः।

१. **वनं** गताः = वनगताः। (द्वितीया विभक्तिः) २. **तृणैः** रचितानि = तृणरचितानि। (तृतीया विभक्तिः) ३. **काकाय** बलिः = काकबलि। (चतुर्थी विभक्तिः) ४. **पर्जन्यात्** रक्षिताः = पर्जन्यरक्षिताः। (पञ्चमी विभक्तिः) ५. **खगानां** जीवनम् = खगजीवनम्। (षष्ठी विभक्तिः)६. **स्वकार्ये** निरताः = स्वकार्यनिरताः। (सप्तमी विभक्तिः)

अत्र प्रथमपदं द्वितीयपदेन कयाचित् विभक्त्या संयुज्यते। अतः एषः समासः 'विभक्तितत्पुरुषः' इति उच्यते।

समास–प्रकारः	समस्तपदम्	उत्तरपदानाम् आवलिः	उदाहरणानि	समासविग्रहः
द्वितीया तत्पुरुषः	वृक्षाश्रितः। वृक्षम् आश्रितः (मर्कटः)।	श्रित, आश्रित, गत, आपन्न, अतीत, प्राप्त	शालागमनम्, क्रमप्राप्तः, भूगतः, भूमिगतः, कृष्णाश्रितः, गुणातीतः, सुखापन्नः।	शालां गमनम्, क्रमं प्राप्तः, भुवं गतः, भूमिं गतः, कृष्णम् आश्रितः, गुणान् अतीतः, सुखम् आपन्नः।
तृतीया तत्पुरुषः	केशविहीनः केशैः विहीनः/रहितः।	सम्पन्न, रहित, हीन, विकल, वर्जित, युक्त, सदृश, आढ्य	धनसम्पन्नः, बुद्धिहीनः, चरणविकलः, शर्करामिश्रितः, चिन्तासमा, बदरसदृशः, वर्णमिश्रितः, धनाढ्यः।	धनेन सम्पन्नः, बुद्ध्या हीनः, चरणेन विकलः, शर्करया मिश्रितः, चिन्तया समा, बदरेण सदृशः, वर्णैः मिश्रितः, धनेन आढ्यः।
चतुर्थी तत्पुरुषः	दानार्था दानाय इति।	अर्थम्	देशार्थम्, कन्यार्थम्, विहारार्थम्, रक्षणार्थम्, कुण्डलहिरण्यम्, घटमृत्तिका।	देशाय इति, कन्यायै इति, विहाराय इति, रक्षणाय इति, कुण्डलाभ्याम् हिरण्यम्, घटाय मृत्तिका।

पञ्चमी तत्पुरुषः	हस्तपतितम्। हस्तात् पतितम्। (करवस्त्रम्)	मुक्त, भीत, त्रात, पतित, रक्षित	प्रदूषणमुक्तः, दानवत्रातः, असुरभीता, वृक्षपतितम्, सर्परक्षितः।	प्रदूषणात् मुक्तः, दानवात् त्रातः, असुरात् भीता, वृक्षात् पतितम्, सर्पात् रक्षितः।
षष्ठी तत्पुरुषः	वृक्षशाखा। वृक्षस्य शाखा।	प्रिय, कृते	छात्रप्रियः मत्कृते, समुद्रशक्तिः, रामायणम्, विद्युत्प्रवाहः, सूर्योदयः, दशरथपुत्रः, पित्राज्ञा, हिमालयः।	छात्राणां प्रियः, मम कृते, समुद्रस्य शक्तिः, रामस्य अयनम्, विद्युतः प्रवाहः, सूर्यस्य उदयः, दशरथस्य पुत्रः, पितुः आज्ञा, हिमस्य आलयः।
सप्तमी तत्पुरुषः	नृत्यनिपुणा। नृत्ये निपुणा।	कुशल, रत, प्रवीण, मग्न, व्यग्र, ख्यात, विदित, शौण्ड	कलाकुशलः, क्रीडापटुः, कार्यरतः, प्रजावत्सलः, गणिततज्ज्ञः, भुवनविदितः, जगत्प्रसिद्धः।	कलायां कुशलः, क्रीडायां पटुः, कार्ये रतः, प्रजासु वत्सलः, गणिते तज्ज्ञः, भुवने विदितः, जगति प्रसिद्धः।

जिज्ञासापत्रम्

१. समस्तपदं लिखत। १. कल्पनाम् अतीतः। २. ग्रामं गतः। ३. हस्तेन लिखितम्। ४. सम्भाषणे चतुरः। ५. जलस्य बिन्दुः। ६. ज्ञानस्य लालसा। ७. काकाय बलिः। ८. चोरात् भयम्। ९. भाषायाः अभ्यासः।

२. अधोदत्तान् शब्दान् पठत। एते शब्दाः समासे कां विभक्तिम् अपेक्षन्ते इति लिखत।

१. आढ्य, २. गत, ३. त्रात, ४. शौण्ड, ५. अर्थम्, ६. मुक्त, ७. सदृश, ८. विकल, ९. प्रिय, १०. विदित

३. रिक्तस्थानानि पूरयत।

समस्तपदम्	समासविग्रहः	समासप्रकारः
तपोवनम्	-----	चतुर्थी तत्पुरुषः
-----	चिन्तायाः मुक्तः	पञ्चमी तत्पुरुषः
नेत्रहीनः	नेत्राभ्यां हीनः	-----
नृपकन्या	नृपस्य कन्या	-----

रम्यसंस्कृतम्। केन कृतम् ? चतुर्थः घटकः।

माता प्रभाते कार्यालयं गच्छति। गमनात् पूर्वं सा मन्दाराय करणीयानि कार्याणि कथयति। कार्याणाम् आवलिः तु प्रदीर्घा आसीत्। अधुना सायङ्काल समयः। मातुः प्रत्यागमनसमयः। मन्दारः किञ्चित् भीतः यतः सर्वाणि कार्याणि न समाप्तानि। (माता प्रविशति)

माता – ''रे मन्दार, कार्याणाम् आवलिं दर्शय सत्वरम्।''

आवलिः		कृतम्/न कृतम्
शयनगृहस्य स्वच्छता	✓	शयनगृहं स्वच्छीकृतम्।
गृहे जलपूरणम्	✓	जलं पूरितम्।
अवकरक्षेपणम्	✓	अवकरः क्षिप्तः।
प्रातराशभक्षणम्	✓	प्रातराशः भक्षितः।
गृहमार्जनम्	×	गृहं न मार्जितम्।
वृक्षेषु जलसिञ्चनम्	×	वृक्षेषु जलं न सिक्तम्।
दुग्धालयात् दुग्धक्रयणम्	✓	दुग्धालयात् दुग्धं क्रीतम्।
वायुचुल्लेः स्वच्छता	×	वायुचुल्लिः न स्वच्छीकृता।
वित्तकोषात् धन-आहरणम्	×	वित्तकोषात् धनं न आहृतम्।
स्वाध्यायः	✓	स्वाध्यायः कृतः।

एतत् सर्वं केन **कृतम्** /न **कृतम्** ?

मन्दारेण।

मन्दारेण कार्यं **कृतम्**।
मात्रा कार्यं **दत्तम्**।
बालेन जलं **पीतम्**।
अस्माभिः पुस्तकानि **पठितानि**।
महिलया अवकरः **क्षिप्तः**।
ताभिः वस्त्राणि **प्रक्षालितानि**।
छात्राभिः पुस्तिकाः **लिखिताः**।

सम्भाषापत्रम्

रिक्तस्थानं पूरयत।

१. माधवेन पत्रम् ________। (आनीतः/आनीतम्)
२. मर्कटेन टोपिकाः ________। (गृहीतम्/गृहीताः)
३. वृद्धया देवाः ________। (प्रार्थिताः/प्रार्थितः)
४. युष्माभिः नाटकं ________। (दृष्टः/दृष्टम्)
५. उत्तमैः कार्यम् ________। (आरब्धा/आरब्धम्
६. धेनुभिः तृणानि ________। (भुक्तम्/भुक्तानि)
७. गुरुणा दक्षिणा ________। (याचितौ/याचिता)

पठत बोधत।

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार।।

कश्चन भ्रमरः मधुपाने मग्नः सायङ्कालं यावत् कमलकोषे एव तिष्ठति। यदा रात्रिः जाता तदा कमलदलानि निमीलितानि। कोषबद्धेन भ्रमरेण चिन्तितम्, रात्रिः तु **गमिष्यति**। अचिरादेव सुप्रभातं **भविष्यति**। सूर्यदेवः **उदेष्यति**। पुनश्च कमलिनी प्रफुल्लिता **भविष्यति**। अहं च कमलकोषात् मुक्तः **भविष्यामि**। पुनः स्वातन्त्र्यं **लप्स्ये**। किन्तु हा हन्त ! कोषगतः भ्रमरः यावत् इत्थं चिन्तयति तावदेव कश्चन गजयूथः तत्र आयातः। तेषु एकेन गजेन नलिनी उत्पाटिता। भ्रमरः तु कमलकोषे एव निबद्धः।

अहो दैवी विचित्रा गतिः।